

Rozgonyiné Molnár Emma: Frazeológiai Kaleidoszkóp. Tanulmányok magyar szólásokról, közmondásokról. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2016. 235 lap

A frazeológiai egységek iránti tudományos érdeklődésnek sok száz éves múltja van: a 16. századtól a 19. század végéig számos nagy terjedelmű gyűjtemény látott napvilágot Baranyai Decsi Jánostól Erdélyi Jánosig és Margalits Edéig. (Bibliográfiái leírásukat lásd például O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966. 26–27. l.). A viszonylag korai elméleti munkák közül Bauer Simon (1891–1892) és Tolnai Vilmos (1910) művét tekinthetjük az ilyen irányú kutatások megalapozóinak.

A 20. század közepén O. Nagy Gábor munkássága jelentette elsősorban a magyar frazeológiai kutatást: elméleti (Mi a szólás? 1954), etimológiai (Mi fán terem? 1957) c. művei után kiadta a fentebb már említett nagy gyűjteményét. A kötet mintegy 24 000 adatot tartalmaz, s csaknem negyven évig szinte kizárólag ez jelentette a magyar frazematárat. Számos kiadást ért meg, mivel nagy szükség volt rá. Ugyanő dolgozta ki A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz. I–VII. 1959–1962) szócikkeinek szólásokat, közmondásokat tartalmazó részét, értelmezésükkel.

O. Nagy Gábor szólásszótárának óriási értéke rendkívül gazdag anyaga, pontos értelmezése és stílusminősítési rendszere. Azonban állományának csak egy része aktív – vagy legalább ismert – eleme a 20–21. századi magyar köznyelvnek, nagyobb része nyelvjárási gyűjteményekben található, a régi magyar nyelvből adathalható, esetleg ma is él valamely nyelvjárásban.

A Kiss Gábor által 1992-ben létrehozott Tinta Könyvkiadó nyelvészeti sorozatai között jelentékeny helyet foglalnak el a frazeológiai kiadványok. A Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat 69. kötete Forgács Tamás Bevezetés a frazeológiába (2007), 41. kötete T. Litovkina Anna – Wolfgang Mieder A közmondást nem hiába mondjuk című munkája. A magyar nyelv kézikönyvei című sorozata adott lehetőséget frazeológiai gyűjtemények megjelentetésére: Bárdosi Vilmos (főszerk.) Magyar szólástár (2004. 947 l.), Forgács Tamás Magyar szólások és közmondások szótára (2003. 821 l.), T. Litovkina Anna Magyar közmondástár (2005. 1818. l.), Bárdosi Vilmos Magyar szólások és közmondások értelmező és fogalomköri szótára (2009. 989 l.). Méltatásukat l. V. Raisz Rózsa: Szólás- és közmondásszótárak 2003–2010. Anyanyelvpedagógia (Anyp./http://www.anyanyelv-pedagógia.hu.2010). Ezek mellett az imponáló gazdaságú művek mellett a kiadónak az Ékesszólás kiskönyvtára sorozatában két frazeológia kötet látott napvilágot diákok számára: Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor: Szólások (2005. 231. l.), Uők: Közmondások (2005. 173. l.).

A Tinta Könyvkiadónak tehát elévülhetetlen érdemei vannak a magyar frazeológiai kutatások támogatásában.

E felsoroláshoz hozzá tartozik még, hogy a szólás- és közmondáskutatásnak néprajztudósa, Szemerkényi Ágnes 2009-ben jelentette meg Szólások és közmondások című kötetét az Osiris Kiadónak A magyar nyelv kézikönyvtára sorozatában, 1459 lap terjedelemben. A szerző visszatér O. Nagy Gábor gyakorlatához abban a tekintetben, hogy „régí vagy régiesnek tartott” példákat is közöl „remélve, hogy talán visszakerülnek/visszakerülhetnek a mindennapi beszédbe” (Előszó 9. l.). Múló jelenségnek tartja – helyesen – a kifordított közmondásokat, a közmondás-paródiákat; s nem is foglalkozik velük gyűjteményében.

A fenti – korántsem teljes – felsorolásból látható, hogy az utóbbi mintegy tizenöt évben fellendült a frazeológiai kutatás. Természetesen minden gyűjtemény tartalmaz elméleti bevezetőt, jellegének és céljának megfelelően tisztázza, mit ért szóláson, közmondáson, s mit tartalmaz a szóban forgó könyv.

A jelen recenzió azonban olyan kiadványról számol be, amely nagyobb részben elméleti-fogalmi síkon közelíti meg a szólásokat, közmondásokat.

A kötet bevezetőjéből megtudjuk, hogy a szerző szerint a frazémák vizsgálata szemiotikai szemléletet kíván: egyszerre jelenik meg bennük a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai vizsgálódás igénye és lehetősége. Mivel szövegben funkcionálnak, átfogóbb, magasabb nyelvi szintről való megközelítésük a helyénvaló. Ezt a szerzőnek a kötetbeli tanulmányai meg is valósítják, nagyrészt

a magyar irodalom kiváló művelőinek szövegeiből vett anyag elemzésével – a frazémák szövegbe épülésnek bemutatásával. Rozgonyiné Molnár Emma munkája ugyanis nem monográfia, hanem olyan tanulmánygyűjtemény, amely korábban nyelvészeti folyóiratokban, kongresszusi előadásokat tartalmazó kötetekben, egyetemi-főiskolai actákban napvilágot látott dolgozatokat tartalmaz, s nem is megjelenésük időrendjében, hanem tematikusan elrendezve. A keletkezésük-megjelenésük ideje szerint az 1972-től 1975-ig írottak a legrégebbek, a legfrissebb pedig 2009-ből való. A szerző hűséges a témájához, évtizedek óta foglalkoztatja; tudjuk, hogy újabban is jelent meg frazeológiai tanulmánya (Frazémák multimedialis megjelenéséről. In: Prózától a líráig. Szeged, 2016. 279–300).

A kötetben közölt dolgozatokat nyolc fejezetben rendezte el a szerző. A szólások és közmondások nyelvi sokszínűsége című nagy fejezet hangsúlyozottan nyelvi szempontú vizsgálódás; elkülöníti fogalmilag-elméletileg a szólásokat és a közmondásokat, foglalkozik alak- és jelentésvariáns-típusaikkal, szótári és alkalmazott viszonylatban. Szövegbe szerkesztésük lehetőségei, kontextuális elemzésük érdekes adatokat szolgáltat. A „szegedi iskola” – Deme László által kidolgozott – terminológiai-fogalmi rendszerét alkalmazza, amikor szólás glosszémákat (*suba alatt*), szólásszintagmákat (*ötödik kerék*), szólásmondatokat (*Zsindely van a háztetőn*) különböztet meg. Minél bonyolultabb egy frazéma – írja –, annál változtathatóbb. Találó példája ennek az *Elment Földvárra deszkát árulni* ’meghalt’ szólás elemeire bontott megjelenése egy Mikszáth-anekdótában (Rozgonyiné 14. l.).

A frazémák szemantikai szempontú megkülönböztetése is találó és új megközelítés: akkor teljesen új egy alakulat, ha elszakad a jelentése az egyes alkotó szavainak jelentésétől: *zsákbamacskát árul* ’eltitkolja szándékát, tervét’, részben új, ha egy-egy lexéma megőrzi eredeti jelentését: *megunja a dicsőséget* ’megun valamit’ stb. A frazéma a szövegben alkalmi jelentést is kaphat – állapítja meg.

Az idiómák nyelvi természetete és stílári lehetőségei című fejezet is nagy elméleti igényrel íródott. A frazeológia, idióma nemzetközi szakirodalmának taglalását követően nyelvi-grammatikai szerkezetük szerint mutatja be a frazémákat. Az első pont a szólás glosszémákat szemiotikai szempontból vizsgálja; a glosszéma – Deme László (1976: 82) terminológiai rendszere szerint – viszonyított lexéma, nomen + viszonyítást jelentő suffixum. Az első típus példája: *ebestül-macskástul* nemcsak két elemet tartalmaz (nomen + suffixum), hanem halmozott; más terminológiával-szemlélettel mellélendelő viszonyú tagokból áll, azonos esetraggal. Sajátos típust képvisel a *tetőtől talpig* (ablativus és terminativus), ezt a Magyar grammatika (szerk. Keszler Borbála 2000: 424) kettős határozónak nevezi, ezek rendszerint a cselekvésnek kiinduló- és végpontjára utalnak, *szájról szájra* (száll), *reggeltől estig* (dolgozik), *szőről szóra* (megtanulja), *tetőtől talpig* (megmosakodott) stb. Az ilyen szerkezetek egy része frazémává vált. Ismét más a „pozítpozíciós szerkezetű” szólás: *suba alatt* ’titokban’, *nyaklő nélkül* ’mértéktelenül’; itt ugyanis az egyik tag viszonyzó. Indokolt tehát a megkülönböztetésük, ahogy a szerző elhatárolja őket. A klasszikus-hagyományos grammatika fogalmai szerint azért neveztem meg a típusokat, mert az iskolai anyanyelvi oktatás ezen alapul, jó tehát tisztázni a kötetet – reményeim és kívánságom szerint – felhasználó magyartanárok számára is e fogalmakat.

A frazeológia regisztrálhatóságáról szóló fejezetet tudománytörténeti szempontú adatok és fejtegetések teszik ki, kiemelten méltatva Baranyai Decsi János, Erdélyi János munkásságát, gyűjteményeik hasznosságát.

A szólás, közmondás statikus grammatikai modell? – kérdezi a következő fejezet címe. Tudjuk, hogy nem az, hiszen a frazémák már szótári megjelenésükben is változatokban élnek. Még inkább a használatban. A fejezet legérdekesebb és legtöbb újdonságot tartalmazó része az alapforma és változat kérdésével foglalkozik, tipizálva és szemléletes modelleken bemutatva a lehetséges megjelenéseket: egy alak – egy jelentés; több alak – egy jelentés; több alak – több jelentés, ez utóbbit is egy frazémának tekinthetjük: *elfogyott a cernája, nem győzi cernával* ’elfogyott a türelme’ – ’nem győzi pénzzel’ – ’nem tud már mit felelni’ stb. Ezeket a tanulmány szemléletes modellekkel is bemutatja.

A szemantikai „képszerűségről” szóló fejezet a frazémák „állományi” alakját vizsgálja szemantikai és stilisztikai szempontból, külön a szólásokat, majd a közmondásokat. Érdekes, hogy a tipizálás során kiderült: a közmondások között vannak olyanok – szentenciák, tapasztalati igazságok –, amelyek szó szerint (vagy szó szerint is) értelmezhetők: *Ha ellenséget akarsz szerezni, adj kölcsön* a példája.

Újszerű és érdekes a Frazeológiai egységek a szépirodalomban című fejezet. Tudománytörténeti áttekintése elismeri Szvorényi József, majd Tolnai Vilmos megállapításainak értékét. A továbbiakban az első szövegnyelvelméleinktől a felvilágosodás koráig tartó több száz éves időszak nyelvvelméleiben, illetve irodalmi műveiben keresi a frazémák nyomait. Nem állítja biztossággal, hogy a *turchucát mige*

zocostia már szólás lett volna a Halotti beszéd korában. Mai frazémaállományunkban ugyan van egy *ügy kiabál, hogy majd megszakad a torka* (O. Nagy 1966: 678/571), grammatikai szerkezetét tekintve szintén következményes mellékmondat, mint a Halotti Beszédből való idézet. Jelentésük nem azonos, de mindkettő a túlzás stilisztikai alakzatának látszik. Meggyőző viszont Sylvester János Új Testamentum-fordításából idézett *ganajban aranyt kerese*k frazémának minősítése; gyűjteményeinkben (jelenésükben is) hasonló példák találhatók (*Szarba markol, aranyat fog*: O. Nagy 1966: 50/553), *Az arany ganéban is csak arany*: Szemerényi 2009: 64). Igen szemléletes a Tinóditól vett *kopasz borotvál* "fölsősleges dolgot csinál" átvitt értelmű szókapcsolat. Ez valóban szólás, O. Nagy Gábor gyűjteménye is regisztrálja (380/1523), sőt *Kopasz könnyű beretválni* változatban közmondásként ismeretes (uo. 1526).

Megtudjuk, hogy Pázmány Péter nemcsak sok frazémát használt, hanem szövegbe illesztve meg is változtatta alakjukat. Nem újkeletű jelenség tehát, amit 19–20. századi íróink műveiben tapasztalunk Mikszáthtól Esterházy Péterig és tovább.

A kötetnek három fejezete Csokonai frazémahasználatát vizsgálja. Ezek a szerzőnek a kötetben közölt művei közül a legkorábbiak: 1972-től 1975-ig foglalkozott e témával. „A műfaj és téma szerepe Csokonai szólás- és közmondáshasználatában” fontos megfigyelése, hogy Csokonai „nem tartotta póriának” a frazémákat; minden műfajú műveiben élt velük. Megtudjuk, hogy a drámai művekben 184 szólás, 14 közmondás, a líraikban 130 szólás, 11 közmondás, az epikaiakban 118 szólás, 21 közmondás ismerhető fel. A számadatok többet mondanának, ha utalna a szerző arra, milyen terjedelműek a Csokonai-életműnek (vizsgált műfajú) szövegei.

Akad továbbá a Csokonai-idézetekben néhány olyan példa, amely számomra nem látszik frazémának, például *felháborodva zúgának, mint József halálának hírére a magyarok*. Maga is megjegyzi a szerző, hogy talán Csokonai alkotta képről van szó. Mindenesetre a kor produktuma az idézett mondat, ugyanis II. József 1790-ben halt meg, a Békaegérharc, amelyben ez a hasonlat fellelhető, 1800 utáni változatban maradt fenn, a mű az uralkodó halála után nyerte (az irodalomtörténet szerint sok változtatás után) ma ismert formáját.

Számomra nem látszik frazémának a *Nagy méltóság a kamara cigánya* (125., továbbá a szó-lástárban a 193.) lapon. Valamilyen helyi anekdota lehet az alapja, nyelvjárási környezetben megvolt talán. A gyűjteményekbe nem került be, holott tudjuk, hogy O. Nagy Gábor régi, elavult, helyi anyagot is közölt nagy szólásszótárában, sőt tanári pályáját Debrecenben kezdte, tehát ha helyi mondásként élt volna a fenti példa, ismerhette volna.

A másik Csokonai-fejezet: Szöveg a szövegben. A közmondások Csokonai műveiben címet viseli. A költőnek az anyanyelve iránti mély érdeklődéséhez tartozik a közmondások nyelvi értékének nagybecsülése. A tanulmány vizsgálati szempontjai: a felhasznált közmondás gondolati tartalma, nyelvi formája, pragmatikai funkciója – továbbá az, hogy milyen műfajú szövegében használja a költő. Az idézett szövegrészekben alkotó módon, a kontextushoz alkalmazva jelennek meg a közmondások. A közzismert mondat: *Nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk*. A költőnél ezzel ellentétes tartalmat fejez ki, elítélve a „herék” mentalitását; idézet a Dorottyából:

„Kiknek has istenetek,
Herék, kik csak azért éltek, hogy egyetek”.

Csokonai-műveket dolgoz fel végül a Csokonai Vitéz Mihály frazeológiatára. A szólás- és közmondásgyűjtemények kialakult gyakorlatának megfelelően az első főnév kiemelése adja a címszót, majd az ezt követő frazéma-frazémák, értelmezésük, stílusminősítésük olvasható. A szólás ismert alakját O. Nagy Gábor gyűjteménye szerinti formában közli. Az ezután idézett Csokonai-szövegekből kiderül, hogy a költő rendkívül egyéni módon élt a frazémákkal; alig van olyan példa, amelyben ismert alakjukban állnának. A költő költőien használta a frazémákat.

Visszatérve a kötetbeli sorrendhez: fontos tanulmány szól a szólások és közmondások szövegbe szerkesztéséről. Az írók – hangsúlyozza a szerző – alkotó módon élnek a frazémákkal (mint már a Csokonai-példákon is tapasztaltuk). Beszerkeszthetők mondategységbe, mondategységbe, bekezdésbe. (Sőt, ezt nem említi a szerző: ha az elbeszélő művekbeli párbeszédeket úgy értelmezzük, hogy minden megnyilatkozás új bekezdésnek számít – hiszen tipográfiailag elkülönül –, akkor még a bekezdésen túl is, széttörölve megjelenhet egy-egy frazéma.) A szövegbe szerkesztés lehetőségeit (Deme László terminológiája és szerkezeti ábrázolása alkalmazásával) formalizálja, megkülönbözteti a főmondati, mellékmondati szinten való megjelenésüket.

Új szempontot fedezünk fel a Nonverbális jelek a szólásokban, közmondásokban fejezetében: a gesztus, mimika, tekintet nyelvi kifejezése (*Minden szentnek maga felé hajlik a keze*). A verbális kód – állapítja meg – a nonverbális üzeneteket is verbálissá tudja tenni, azaz nyelvi formává alakítja.

Rozgonyiné Molnár Emma frazeológia kutatásai tehát az 1970-es években indultak, és a kérdéskörrel a mai napig is foglalkozik. A kötetben a 2009-ből való tanulmány a legfrissebb. Természetes, hogy ez alatt az idő alatt jelentős szemléleti (ezzel összefüggésben terminológiahasználati) változások következtek be a szerző munkásságában.

Ha azt kérdezzük a kötet elolvasása után, hogy mit sorol a szerző a szólások, közmondások közé, azt gondoljuk, hogy a szűkebb (O. Nagy Gábor, Szemerkényi Ágnes és mások által) képviselt értelmezésnek a híve.

A kötetnek újdonsága és föltétlen érdeme, hogy megmutatja; ma sem csak lexikológiai, hanem elméletileg – grammatikailag, szemantikailag, stilisztikailag, szövegtanilag – is lehet és kell foglalkozni a frazémákkal. A tanulmányok nemcsak a jelenleg frazeológiával foglalkozó szakemberek érdeklődésére számíthatnak, hanem ösztönző például szolgálhatnak az egyetemi magyar (vagy más, idegen nyelv, néprajz stb.) szakos hallgatóknak a szólásokkal, közmondásokkal való foglalkozásra.

V. Raisz Rózsa
ny. főiskolai tanár

Wacha Imre: Kvaterkázás. Anekdoták a XX. század második felének nyelvészeiről, nyelvmuvelőiről. Anyanyelvápolók Szövetsége, 2016. 296 lap

Kruzsok, farsangok, blankiádák

Talán másfél évtizede Szolnokról, a magyar nyelv hete országos megnyitójáról fuvaroztam haza Wacha Imrét, Kemény Gábort és Szűts Lászlót. Szájról szájra szálltak az anekdoták élő és holt nyelvészekről, és olyan kedélyes légkör teremtődött, hogy mondtam: gyűjtsük össze ezeket a történeteket. Wacha Imre ezt megjegyezte, és az elmúlt időben többször megfenyegetett: ne merészeljem megírni, mert ezt ő akarja. (Majdnem megbántottam, amikor 2012-ben az Édes Anyanyelvünkben közzétettem egy csokor nyelvészeti anekdotát, és talán azzal is, amikor 2015-ben kiadtuk a Nyelvi anekdoták című kötetet, benne ugyancsak nyelvészeti történetekkel: Anyanyelvápolók Szövetsége, Inter Kft., Budapest, 2015). Wacha Imre 2015-ben mutatott egy kéziratot, tele volt Péchy Blanka-történetekkel. Mondtam neki, hogy én mára gondoltam. Most végre kiadta csaknem 300 oldalas anekdotagyűjteményét. Benne van szinte mindenki, aki 1950-től körülbelül a rendszerváltásig megfordult az ELTE nyelvészeti tanszékein, az MTA Nyelvtudományi Intézetében vagy a beszédművelő-nyelvűvelő mozgalomban. Wacha Imre nem száraz, lecsupaszított anekdotákat ad közre (én leginkább valamiféle kerek anekdotatárra gondoltam, olyasfélére, amit Békés István szerkesztett), hanem háttérmagyarázatokkal bőven ellátott, „kiegészített” anekdotákat. Ezáltal a Kvaterkázás több mint anekdotagyűjtemény: felfogható színes, részben önéletrajzi emlékezésnek, sajátos intézménytörténetnek, sőt, talán nyelvtudomány-történetnek, de leginkább nagyon kellemes olvasmánynak. A belső címlapon ez is szerepel: Innen-onnan, saját emlékeiből és pletykákból összehordogatta: Wacha Imre. (A kötetet Kovács Dániel szerkesztette.) Az olykor kicsit elszaladó és önisméltésbe is hajló emlékezések a következő fejezetekbe vannak sorolva: Az egyetem (ELTE), A Kruzsok (az egykori legendás nyelvész kör), Az Intézet (a Nyelvtudományi), Az Intézet körül (Eötvös Kollégium, nyelvészportrék, irodalmárok), Bukfencek a nyelvűvelésben (nyelvűvelő anekdoták a Bolond bolseviktól Rákosi Mátvás szülőházáig – ha valaki nem ismerné ezt a két ősi poént, akkor el kell olvasnia a könyvet), Kongresszusok, értekezletek (mert megvan azoknak is a sava-borsa, például: Magnetofónagy és Az intézeti farsangok és Dréher néni), A győri és újhelyi versenyekről (a Wacha Imre által ötven éve [!] látogatott, szakmailag támogatott két nagy versenyhez kapcsolódó esendő és olykor kicsit pikáns történetek, pl. A sztriptíz táncosnő).

A kötethez hatoldalnyi névmutató járul, és ez lehetővé teszi, hogy ki-kki megtalálja benne azt a nyelvészt, közéleti személyiséget, akinek az esetére, anekdotájára kíváncsi. De ennél jobb végigolvasni a könyvet: hiszen ez valóságos, személyes tudománytörténet 1951-től főleg a rendszerváltásig, de néhány